

138

6 (A)

शिवप्रदुर्लभं

ग्रं. रसमीमांसा } पुणेता: गंगाशम जडे
टी. छाया }

Rasa Mimamsa

श्रीः ॥ रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यं । रमणीयता च लोकोत्तराद्जनकज्ञानजगोचरता । लोको
त्तरत्वं च आह्लादगतश्चमत्कारत्वापरपर्यायोऽनुभवसाक्षिको जानि विशेषः । कारणं च दत्तवर्तिने
भावनाविशेषः पुनः पुनरनुसंधानात्मा । पुनस्तज्जातो धनं तदास्यामीति वाक्यार्थधीजन्यस्यादस्य
नलोकोत्तरत्वं । अतो न तस्मिन्नास्य काव्यत्वप्रसिद्धिः । इत्थं च चमत्कारजनकभावनाविषयाथप्र
तिपादकशब्दत्वं । यत्प्रतिपादितार्थविषयकभावनात्वं चमत्कारजनकतावच्छेदकतत्वं । स्वविशिष्ट

॥ रसमीमांसासव्याख्याप्रारम्भः ॥

॥ भ्यते

जनकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकतासंसर्गणचमत्कारत्ववत्त्वमेव वा काव्यत्वमिति फलितं ॥ इति
रसगंगाधरे काव्यत्वनिरूपणं ॥

छाया श्रीगणेशायनमः श्रीकृष्णायनमः व्यावलात्करफूलतिनिरस्तपूर्वापरप्रचुरविभूः सव्याः पसव्यलक्ष्योगगाधिपोजयति
 १ सावेभोमश्च १ नाभीसरोरुहेतैवेदनसरोजासनेोपरिस्थित्वा त्रिभुवनमपूर्वमिवयाप्रदर्शयतिसासरस्वतीजयति २ पदकौस्तु
 भभूषणसहाचरणाक्रान्तफरणीन्द्रमणनम् कवितावदनालयेभद्वेदुदिनारयणातातमाश्रये ३ अभिनवकोतुककारिगिरि
 वरधारीमवाधिसंहारी कुन्दनिकुंजविहारीमानसहारीहरिर्जयति ४ नत्ताराधोदेवीगंगारामेजजेतिथः रव्यातः सोहंरसमीमांसा
 श्रीगणेशायनमः चलरामेगाकाशंकलिंदकन्यायथाऽनापि गंगारामेगातथारसमीमांसापिबालमनः १ ॥

विहरोमपर्यप्रबोधसंसिद्धौ ५ प्रारब्धुमिहस्पग्रंथस्पनिर्विच्छ्रसमाप्तिकामनयाकृतं वस्तुनिर्देशात्मकं मंगलं शिष्यशिक्षाये निव
 श्रष्टुकीर्तितं प्रमिजानीते चलरामेरोति। चलरामेगाकलिंदकन्यायमुनाऽऽकाशमूर्द्धं यथाऽनापितथागंगारामेगासमीमांसा
 पिरसविषयकविचारैपिअपिनाभावविचारपरिग्रहः बालानां मनः प्रतिनीयतश्च न्ययः। अत्राचरितवदनालंक्रिययोः सादृश्य
 प्रयोजकोधर्मोद्योगः १

अभिव्यक्तस्यापिनोरसपदार्थत्वं मन्वाधनोभिव्यक्तिप्रकारं दर्शयति। कविभिरिति युगेन। कविभिः कर्तृभिः। कोयैः करणैः सुहृदं सद्दया
नामानसदृशं सदृशं चिरवस्थानहेतुत्वात् समानीतैः पुनः पुनरनुसंधीयमानैरनुभावादिभिः संभूय मिलित्वा। एतेन व्याघ्राद्यनुसंधानात्
चिदुत्साहस्यैव कविबोधस्यैवाः भिव्यक्तिस्तथाश्रुपाताद्यनुसंधानात्कविच्छोकस्यैव कविबोधवियोगवच्छिन्नरतेरेवाभिव्यक्तिः। तथा
चिन्ताद्यनुसंधानात्कवित्कस्य चिदेवाभिव्यक्तिरिति नियमोपपत्तिः सचिता १ कश्चिदिति विभावादीनां स्थापिनं वा साधारणीकरणे

कविभिः कोयैः सुहृदं मानससदृशं समानीतैः अनुभावैश्च विभावैश्च भिचारिभिरपि च संभूय १ कश्चिदलो
किं कस्यो व्यापारे जन्मते तत्र तस्मात्स्वतः प्रकाशज्ञानावरणमपसरति द्राक् ३ ॥ ॥ ॥ ॥

तुरित्पथैः। साधारणीकरणं नाम अगम्यात्तादिप्रकारकज्ञानविषयकान्तात्वादिनाः वगम्यमानत्वम्। संवेधिविशेषावच्छिन्नेना
गृह्यमाणत्वेन। अलौकिकरूपः शास्त्रीयानुभवमात्रकल्पः। व्यापारः सर्वसाक्षिकं दोषमाहात्म्यमेव वा। तत्र मानससदृशं तस्मा
त्। व्यापारत्। स्वतः प्रकाशज्ञानेति। आत्मचेतनेत्यर्थः। द्राक्। सृष्टिः। तेन स्थापिनो संलक्ष्यक्रमव्यंग्यतादर्शितापसरतेतदेव
वर्गीतिगीयते ३ ॥ ॥ ॥ ॥

रमी०

२

इत्थंवेति। आत्मचेतन्यावरणोऽपस्तेसतीत्यर्थः मनोवृत्तिः। मनसि वृत्तिर्वर्जनं यस्यादृशः स्थायीरसादिः। स्वयंकमिसत्यार्थका। कवाः॥
त्मेचेतन्यावरणभंगतिरिक्तसामग्र्यनेयक्षत्वं सूचितम्। भूमा। कीताद्यालंबनोपलक्षितः सन्प्रकाशतेचिद्विषयोभवति। तथाचिद्विषयोभ
वनस्यैवरसपदप्रवृत्तिनिमित्ततां दर्शयति। भवेति। रसेतुरस इति। मंतव्योभवहार्यः ४ एवमस्य स्वरूपमुक्त्वा विभागमाह। शृंगारेति। तज्जड।
सपदप्रवृत्तिनिमित्तभाजस्तावत्स्थायिभावान्दर्शयति। रतिरिति। रतिरपेक्षात्मकज्ञानमाह। सः। सुखमाशेकोदुःखप्रक्रोधाद्वैषः। उत्साहोः॥

इत्थंच मनोवृत्तिः स्वयंकं स्थायीप्रकाशतेभूमा भूमावरणज्ञानग्रासः स्थायीरसेनोन्मत्तव्यः ४ शृंगारहास्यकरुणा
ऐद्वीरभयानकाः वीभत्सादुतसंज्ञश्चेत्यष्टौ नाद्ये रसाः स्मृताः ५ रतिर्हंसश्चेकश्चक्रोधात्साहोभयंतथा जुगुप्सावि
हंसयश्चेत्येते स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ६ ॥ ॥

वशकर्तव्यताबुद्धिः। भयंगोपनप्रयत्नः। जुगुप्सामास्तितीच्छा। विस्मयोममास्तितीच्छेत्यर्थः। यद्वातत्रफलसाधनतासाध्यः संस्कारविशे
तर पोशपादिरिति बोध्यम्। एवमत्रेपि। अत्रस्थापितंचिरंतनां तांभावविशेषकारेण प्रकारत्वं सर्वानुगतं बोध्यम्। विवेचितंचेदं नोकायामस्मा॥
मिः। वस्तुतस्तु चिंतनभावविषयकारेण प्रकारत्वमंतरभावविशेषकारेण प्रकारत्वमितिलक्षणाद्वयमानचक्रोधात्साहोभयंतथा जुगुप्सावि
रागतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। क्रोधाविषयस्यैवास्त्यविभावत्वमित्याशयात् ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

२

कारणानीति युगं। अत्र चार्थो यशब्दः सहकारी रीतिः। अनुभावे जनयितव्ये इत्यादिः। रत्नादेः स्थापिने लोके यानि कारणानि कायः।
सिा सहकारी रिच कथ्यन्ते। तानि नाद्य काव्योऽष्टदशमिहानीति शेषः ७ तदिति तर्ही मथेः। कथं ते कविभि रिति शेषः। आहार्यः
सम्पद् मिथ्या संशय सादृश्य बुद्धि विलक्षणः आरेयः। आरेय हेतु भूत ने प्रथमः॥ तत्कारणे तत्त्वोपचारश्च तस्मिन्निवतत्करणे पिलो

कारणमथ कार्य। सिा सहकारी रि। यानि च रत्नादेः स्थापिने लोके तानि चेन्नाद्य
काव्योः ७ विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः नाद्यमाहार्य आरेयः श
द्वार्थो काव्यमिष्यते ८ ॥

कप्रसिद्धस्य भेदमा विवर्तुम। शब्दार्थो विनि। प्रतिपाद्य प्रतिपादकभावापन्नावित्यादिः। यथा चेत्तत्तथानो काया प्रपंचितमस्मा
भिः ८ ॥ ॥ श्रीकृत्ययणमः ॥ ॥ आरामयणमः ॥ ॥ श्रीकृत्ययणमः ॥ ॥ श्रीकृत्ययणमः ॥ ॥ ॥

रमी० आत्मेति नष्टस्य चरस्य ज्ञानेऽहेतुता द्विष्यत्वे हेतुत्वे विरोधे यदित्युक्तं दृष्टं तोपन्यासः स्यादिति। विषयविध्वया स्यापि भावकारणमिति तु य
 ३ र्मायः। १८। अत्रेति। सिद्धस्य स्यापिनः कथमुद्दीपनविभावे कारणमिति व्यवहारश्चाशङ्कामपनेतुं दृष्टं तोपन्यासः। कारणमिति। यथा

आत्मावबोधविषयो हेतुश्चात्मा यथा भवति। स्यादपि विषयोऽपि तस्मिन् हेतुश्चात्मनो न वि
भावः ८ अग्रेर्वृत्तादिदीप्तौ सर्वमनेकारणं भवति। स्यादपि प्रदीप्तिहेतुः पुनरुद्दीपनवि
भावोऽसौ १० ॥ ॥ ॥

तथेतिशेषः। पुनरितितथे। स्यापिप्रदीप्तिहेतुः प्रदीप्तस्यापिकारणमितियावत्। असाविति। इदमइव अदसोऽपियदर्थपरमर्शकत्वं
 स्यादुक्तोदृष्टत्वात् १० ॥ १० ॥ १० ॥ १० ॥ १० ॥ १० ॥ १० ॥

राम०

निरुक्तविभावद्वयं सविशेषमालं व्याह। शृंगारस इति। अत्र सपदेन यः स्थापितो हेतुः स एवा। वरणाभेगद्वागसपदप्रवृत्तिनिमित्तभू-
ताः भिद्यक्तिविशिष्टस्थायिन एव शृंगारदिपदाभिधेयस्यापि हेतुगतिगीयत इति सूचितम्। एवमन्यत्रापि सर्वत्रोहनीयमात्ताविति। आ

शृंगारसंकांतारहश्च भवतो विभावो विवृ-
तः पुरुषो हास्यसौंदर्यस्य प्रशंसापि ११

लंबोद्दीपनरूपावित्पथः। विवृत इति। हास्यविवृतः पुरुषः सौंदर्यस्य न दीयस्य प्रशंसास्तुतिरपि अत्रो विभाववित्पथनुप्रपते ११

१०मी० अस्यामृतस्या कश्चिदिति। विपन्नसंबंधयुरस्कारेण ज्ञायमानवस्तुमात्रस्यैवोदीयनविभावतमित्याविष्कर्तुं विशिष्यानिर्देशः॥ इति। आ

४

करुणोपरतोऽस्य कश्चित्प्राज्ञैरुक्तो विभावोद्धो अपरधीचावत्तारोद्धभवतो विभावो
तो १२ दुश्चैष्टास्यपरेपि चहेतुद्वौ पुद्गवीरेस्तः अर्थ्या आतस्य चहेतुद्वौ दानवीरेस्तः
१३ रोदनमस्य विपन्नोद्धावपि हेतुद्वयावीरे व्याघ्रैस्तैश्चपादिकमपि भयानकैस्तो विभा
वोद्धो १४ कुत्सितमस्य सरोवी भवेत्तौ विभावोद्धो शिल्पीतस्य च शिल्पं भवतो भुतेर्द्ध
विभावोद्धो १५॥

लंबनोदीपनरूपावितर्कः १२ दुश्चैष्टिति। परः। अस्या दुश्चैष्टापि चेत्यन्वयः एवमेतदपि १३ विपन्नोदुरवस्थः। १४ तौ विभावोद्धविति।
आलम्बनोदीपनरूपाः वातरभेदभिन्नौ विभावावितर्कः १५

राम०

४

अथानुभावानरसविशेषपुरस्कृतमाह। अनुभावश्च १६ तर्जनताडनमुखः। तर्जनताडनप्रभृतिः १७ युद्धवीर्याक्रमप्रभृतिरनु
भावः एवम। एतादृशः। हि। निश्चितमुक्तः। युद्धवीरस्य क्रोधाध्वमिचारिभावकतया क्रोधाऽनुभावानामपि वीरस्ववर्णाविषयतां निवेदयि

अनुभावः शृंगारे विज्ञेयः कटाक्षादिः हस्तिः। अनुभावउक्तः काव्येऽप्युत्तमविकासादिः १६
करुणः। अनुभावउक्तः शाल्वेऽप्युत्तमप्रभृतिः। तर्जनताडनमुखोऽनुभावउक्तोऽप्युत्तमविकासादिः १७ एवहि
युद्धवीरः। अनुभावउक्तः पराक्रमप्रभृतिः। तद्वच्चदानवीरिविबुधैरुक्तोऽप्युत्तमविकासादिः १८

तुमेवंहीत्युक्तम्। तद्वदिता तत्रैवेत्यर्थः। यथा युद्धवीरक्रोधानुभावानुभावकत्वं तथैव दानवीरेऽप्युत्तमविकासादिः।
वकत्वं दानुत्तमविकासादिः। परंतु तथा समग्रं धाभावान् विनिमयपदव्यवहारश्चेति भावः १८ ॥ ॥ ॥ ॥

२० मी०

५

ननु भयात्स्वप्नारागमयराध्यालंबनकरीद्रस्पर्शस्तु दुश्चष्टाद्यालंबनकयुद्धवीरस्पृशच्छरीनारदि अमथा उपोष्येति समयबंधप्रवृत्ता
नवीरस्येव विषय इति विषयदोर्लभ्याद्यावीरस्पृशेद्रयुद्धवीरानवीरांतर्भाव एवोचितो नष्टयभाव रत्याशंक्याह आस्तामिति १८ पृथग्भूते
स्यावीरं विपत्तिविनिमयोः स्वीयविपत्तिपरिहारेणः स्वीयविपत्तिस्वीकारः अनुभाव आस्तां विविक्तविषयो भवति तस्यः तयोच्चवक्ष्य
माराद्यावीरदाहरोः थिप्रत्यर्थि विरहात् युद्धवीरानवीरात्पत्तमस्याप्यभावेनास्पृश्याभाव इति भावः ननु गोभक्ष्यादिदुश्चष्टालंबनो

आस्तां विपत्तिविनिमय र हानु भावीरयार्थि विहैर्भयानके स्मिन्पलायनाद्युक्तमनुभावः १९ वी
भतेस्तेननुभावः प्रोक्तो विहीवनप्रभृतिः मान्यो रसेः दुतेस्मिन्ननुभावः साधुवादादिः २० ॥ ॥

युद्धवीरस्यासाविति वाच्यम् । तयोर्भोऽप्यभोक्त भावेन दोष्प्रस्थाः संस्पर्शान् । कव्यपि रागप्रयातस्य तदनुभावत्वाभावाच्च । अस्पृशेदानन्तर्भा
वेऽप्येवैव इति न संशयात् सुधीभिस्तु न त्रितरः । अस्मिन् दयावीरविभावभूते १९ वी भते हीति हि शब्दे निहीवनप्रभृतिरित्यनेतरं यो
ज्यः तेनैतस्मिन् भक्ताः साधारणं पश्यन्तो अस्मिन् सर्वसमभूते २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
५

प्रसंगादाह संभरति। सायिकाः शरीराः तथा च शरीरे समितिमभिचारिभावसंसातिकभावसामान्यलक्षणम् ॥ अनेकरसचर्चणाव्या
यसामग्रीप्रविष्टत्वमभिचारित्वं ह भयानुगतमिति बोध्यम् २१ आंतरमभिचारिभावनाह निर्वेदेति २२। अयस्मारसवेति। आधेरे

संभः स्वरो योरोमां चः स्वरभंगो यवेपथुः। वैवर्ण्यमश्रुप्रलयद्वयं ह्योसात्तिकामताः २१ निर्वेद
स्मनिशंकारं व्यास्तथासूयामदश्रमाः। आलस्यं चैव देव्यं वचितामोहः स्मतिर्धृतिः २२ व्रीडा च प
लता हर्म्य आवेगो जडता तथा॥ गर्वा विषादश्चोत्सुक्यं निद्राः प्रसार एव च २३ सुप्तं विवोधोः मर्ष
श्चाप्यवेहित्यमथो प्रतः। मतिर्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च २४ त्रां त्रासश्चैव विनर्कश्च विज्ञे
वायमभिचारिणः। रतिर्देवादि विषया जया स्याद्यभिचारिणी २५ ॥ ॥ ॥

वक्ष्यमाणं चः पिबो भत्सादिरसविशेषः स्वनियमं द्योतयितुं ह्यगुक्तिरित्यन्यत्र विस्तरः २३ अवहित्यमिति सामान्येन पुंसकम् २४
प्राचान्मूनतो छिन्नयेष्टपतिरिति रिति इदं च स्वादिभावमात्रोपलक्षणं ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१० मी०
६

हावाः शुभ्रगङ्गा निसर्गजाः शुभ्रगङ्गा चेष्टा हावाः स्वार्थः । तान्निमज्जोलीलेनिसार्धेन २६ येषामिति निसर्गिकत्वं व्यर्थ इति दर्श-
यति । निसर्गजाः इति एवंपादशा हावास्तु विज्ञेयाः स्वार्थः २७ विभावादीनामेकैकस्य नियतरसाभिर्व्यञ्जकत्वेन संभवतीति त्रयाणां
परस्परसहकारित्वे प्रागुक्तं तत्रैकमात्रोपादानस्यापि शुभ्रगङ्गादिपदप्रयोगसाधिव्येन नियतरसाभिर्व्यञ्जकत्वं संभवत्येवेत्याशङ्क्योत्तरस्य
ति । व्यक्तेति । रसाभावेऽपि व्यक्तेष्ववच्यमाणाः सन् च मत्करोति । तेन व्यक्तिसात्रनिष्पाद्यचमत्कारत्वेन पदगतिः । परेन प्रतिपत्तिः । पद्वमनं

हावाः शुभ्रगङ्गाः स्युः शुभ्रगङ्गा निसर्गजाः । लीलविलासो विधिर्निर्विभ्रमः किल किंचित्तम् २६
मोहापितं कुट्टमितं विद्धो कोललितं तथा । विद्वत्तं चेति विज्ञेया दशा हावाः सुयोधिताम् २७ व्यक्ता
भावेऽपि सन् च मत्करोति । सन् तेनानयोः पदगतिः । सर्वैरुक्तः । पद्वमनं दोषः २८ ॥

परेन निगीतोऽङ्गीतं न दोषः सर्वैरुक्तः । गीततद्व्यवयवः । अयं भावः परि व्यञ्जकानां साधारणपादप्रतीतव्यं प्रतिपत्तये शुभ्रगङ्गादयः राधा
ः प्रमुग्धं तेन हि च मत्करोति न स्यात् व्यञ्जनया । अथ प्रतिपत्तौ यथा च मत्करोति न तथाभिधया प्रतिपत्ताविति सर्वज्ञमानुभवसिद्धत्वात् । अथ नि-
गीतं चातन्त्र्यायेन शब्दसंयाद्या साधारणभावेः प्रत्येयस्य व्यंग्यस्य प्रतिपत्तये एतत्पि समवतीर्णं संलक्ष्यक्रमव्यंग्यमेवेति चेदाहैकमप्य

साधारणव्यञ्जकत्वेन तस्य विधीकृतं प्रमाणमस्ति २८
पदप्रयोगस्यानर्थक्यमिति स्वयंप्रमाणम् २९

शृंगारदीनुदाहृत्यपिभावविशेषरत्नादिलक्षणापूर्वकं तत्र लक्षणा माहात्म्येति। यस्मिन्पुंसगतः परस्परालंबनप्रेमासरतिस्थितिपिभावोऽस्या
 रसस्यापिभावः। अस्तिनिर्विवादः। तस्यरतिस्थितिपिभावस्याभिप्रेत्यक्तिरिति। रश्चभग्रावरणाज्ञानग्राह्यस्यापिनोरसत्वेविनिगमनविरहात्
 अपिचरसोवैसः। रसंयेवायंलब्धः॥ नदीभवतीतिश्रुत्यनुसारात्स्थितिपिग्राहकभग्रावरणाज्ञानस्यापिरसत्वमभिप्रेत्यातेनभग्रावरणाज्ञानग्राह्य
 स्थायीरसोनुमत्तव्यइत्यनेनविरोधःपरिहृतः। रसमूहोऽस्मेषुश्रेष्ठः २९ शृंगारमुदाहरति। कांतमिति। कश्चित्तुलुहलकांतांलंबमानकुंतलप्रोता

प्रेमास्तीपुंसगतः सरतिस्थितिपिभावोऽस्ति। तस्याभिप्रेत्यक्तिर्योशृंगारगण्यः सरसमूहो २९ कांतानुलुहलकां ८
 तांतोमेकंतेसमासीनाम्। स्तब्धश्चिरायतस्थोदृष्टविकसन्मुखीभूय ३० ॥ ॥ ॥ ॥

तोऽतसंकेताकांतासुदीपकांतेरहसिसमासीनामुपविष्टादृष्टविकसन्मुखीभूयेचिरायवद्रकालंस्तब्धः स्तम्भनिगडितरवतस्थोस्थितस्मनयः
 अत्रालंबनोदीपनविभावानुभावव्यभिचारिणांकांतैकांतसंभर्षाणांक्रमेणापाहवतुष्टप्रतियाधानांसंयोगात्तत्विभावनात्प्रागुक्तस्यापेन
 तिर्यग्गतेप्राधान्येनैवेतिशृंगाररसध्वनिरेवः इत्यनेवोक्तस्तीव्राप्युदाहरणावरनामुधीभिरूया ३० ॥ ॥ ॥ ॥

२० मी०

पुरः प्रथमं अनुपदमनतिदूरं शिष्या अलौकिकव्यापारसाविवेन ३१ दहेति सीतातां कासुको रमे रमविषये आत्माभिरुपतां स्वयोग्यतां
वचतीमिति अद्वैतपरितवचधातोर्विहितस्पलरः शत्रादेशे वचतीति रूपनिष्पत्तेः वदन्तीमित्यर्थः श्रुत्यनन्तरं दृष्टान्तमुख्यथास्मान्मया
ऽवनीविलिखती सती सस्मिताविकसन्मुखी जातेति संबंधः अत्र श्रुत्यनन्तरं स्वतरीयसौन्दर्यप्रशंसा बहिर्यमुखविकासान् विभावनातद्वासा

हसितो नोविकाशः शास्त्राभिज्ञे प्रकीर्तितः स्थायी हास्योऽप्यपरिपोषः पुरोऽनुपदमुक्तयारीत्या ३१ दृष्ट्वा श्रुत्यनन्तरं
तां वचतीमात्माभिरुपतां रमे सीतानन्तमुखमवनीं विलिखती सस्मिता जाता ३२ शोको वैक्तव्याख्यामनोविका
शमतः स्थायी करुणाप्यमुष्यपोषस्तस्यानुचरसंसंज्ञायाः ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अप्येति ३२ चित्तवस्पभावो वैक्तव्यापोषोऽपि पोषस्तु ननु शोको नाम दुःखविशेषस्तत्परिपोषस्तत्करुणा चेत्तत्र ध्यानकायस्य करुणा
अवरोचकवीनां सदृश्यानां च प्रहृष्टिर्दुर्दृश्यत आह न स्पेति परिपुष्टशोकस्यानुचरः एकचरणागोचरः स विहाता तथा चोक्त
मुखेन दुःखमिभवाच्चंदनश्चलेपनादाविव प्रहृष्टे रूपपद्मि रिति भावः ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

काममिति रतिः कामदग्धं ज्ञात्वा तद्भस्मन राक्षसि प्रेक्ष्यति धृततनुमालिन्पासनी निर्मुक्तकंठमार्जसुरं यथा स्पातथा रुरो देह्यन्वयः।
अत्र दग्धकामनराकारभस्मरोदनैरेनानां विभावनां नातशोको व्यज्यते ३४ तस्य पुष्टिस्तुरोदोरसः सोयं परिपुष्टकौ धातमारसः चेतो
मदयति विवेकविकलंकुरुते। इदमेव युद्धवीरपृथग्भावे वीजतत्र विवेकसद्भावादिति बोध्यं ३५ रामरतिः सोऽनिलं स्थितयुगवचनोर

कामदग्धं ज्ञात्वा तद्भस्मन राक्षसि प्रेक्ष्यति निर्मुक्तकंठमेव रुरोदोरतिरतिधृततनुमालिन्पा ३४ क्रोधी
तः प्रज्वलनं स्थायीभावो मतः सुधियाम्। पुष्टिस्तस्य तुरोदोमदयति चेतोरसः सोयम् ३५ रामोर्जुनस
दृष्ट्वा स्वगुर्वनर्थोपरुद्धमनाः परं परामृशन् प्रस्पंदमधरं समादशति ३६ ॥ ॥ ॥

मः परशुरामोर्जुनसहस्रार्जुनं दृष्ट्वा पितृविषयापराधव्याकुलचित्तः परं परामृशन् दत्तावधानः प्रस्पंदकंपमानं स्वमधरं समाद
शतीत्यन्वयः अत्र सहस्रार्जुनगोप्रहरारूपगुर्वपरीधोयत्वाऽपरं दशनानां विभावना क्रोधी व्यज्यते ३६ ॥ ॥ ॥

र. मी.

८

मनसंति। यन्मनस उद्धतं त्वमयमुत्साहस्त्रिविधो गीतः ३० अत्र ग्रंथे सद्गुह्यानामेवाधिकारानुद्दिश्य प्रसिद्ध एवेत्युक्तम्। आ
द्यस्य सः पोषो युद्धवीरः द्वितीयस्य सदानवीरः सन्नुपज्जानन्वयः ३१ ननु पाणिन्यवीरस्याप्यधिकस्यावश्यं भावे कथं वै विधमि

मनसो यदुद्धतं त्रिविधो गीतो यमुत्साहः। एकः प्रजापत्यलसमृद्धिर्लो द्वितीयोऽपि ३० एवं तार्जनीय
कः प्रसिद्ध एवार्जनामलः। आद्यस्य युद्धवीरसदानवीरो द्वितीयस्य ३१ तार्जनीयकस्य मत्तः पोषः सुधि
यादया वीरः वदन्तरदर्थे न साध्योत्साहाप्यस्तु काहानिः ३२ ॥ ॥

त्प्राशंक्ये विधोक्तिर्दिक्प्रदर्शनपरत्वं मनान् आह वदन्तरेति। विस्तरस्त्वस्य कर्तृनो कायामनुसंधेयः ३२ ॥ ॥

राम०

८

पौलस्त्येति। रामः पौलस्त्येवाहूनां विंशत्याशरमधिशिष्यति सत्यपश्यन्तपि। अपरवधारणार्थत्वात् निर्विचारवपुरोग्रेगच्छसिंहस्यगर्जे
नतिहृष्टरुतं विहीत्यादि सिंहवद्वंभीरनादं पेदे प्राप्रवानित्यन्वयः। अत्र रावराजत्वं शरद्व्याः स्यात् सिंहनाहनां विभावनात्प्रतापमूलो
त्साहोव्यज्यते ४० विद्येति। रघुर्विद्यापारावारं कौत्सगुरुदक्षिणार्थिने मत्वा स्वलहो गोकुशलं पृच्छन् मुष्मकोत्सपूजामतनोदित्य
न्वयः। अत्र कौत्सगुरुदक्षिणार्थेनाष्टविगानां विभावनात्समद्विसूनात्साहोव्यज्यते ४१ उवेति। दिल्लीपोद्ग्वारवांगुरोर्गां प्ररुदसिंहो

पौलस्त्येवाहूनां विंशत्याशरमधिशिष्यति। रामः पुरोयपश्यन्तगच्छसिंहस्यगर्जेने पेदे ४० विद्यापारावारं कौत्सगुरु
दक्षिणार्थिने मत्वा अतनोदमुष्मपूजां पृच्छन् कुशलं स्वलहो गिति ४१ देवारवांगुरोर्गां प्ररुदसिंहो दिल्लीपं अविश्य
आनर्तितं भूपुरकः स्वपमपतन्त्रव्यपिगुर्व ४२

प्ररुदः सिंहोयांतथावलोक्योः नर्तितं भूपकक्रव्यपिराट्वापुरकत्पानर्तितं भूपुरकं येन तादृशो भूत्वोतिशेषस्तेन मतेः प्रपातानुगु
रात्स्फुरन्मवगच्छते मांससखा कस्वपमपतन्त्रां भक्षयित्वाप्येनामुंचितित्याशयः अत्र यथोक्तगौडंवारवमतिपिरगुप्रपातानोविभा
वनादादंतामूलोत्साहोव्यज्यते ४२ ॥

२. मी०
२

विकलसमावोवैकल्यं अस्याः यः पोषः इत्यध्याहृत्यो ज्ञम् ४३ व्याप्तासमिति। लोको व्याप्तासं व्याघ्रमापतंतमायांतं दृष्ट्वा
तदनवधानेन मार्गविस्मरणेन कश्चित्कस्याप्यन्यस्यैव सौधवीथीगृहमांगस्तेन नुसरन्पलापित इत्यन्वयः। अत्र व्याघ्रतत्संघा

मीतिर्वैकल्यामनेविकारेमनःस्थायीयोषोभयानकोस्याःसरसःकथितोबुधैःकविभिः ४३ व्यातास्य
मपतंतमाद्रुह्यापलापितोलोकः। कस्यापिसौधवीथीगृहलुक्श्चित्तदनवधानेन ४४ विचिकित्सेवजुग
प्तास्थायीभावोमनःसुधियामावीभत्तोस्याःपोषोरसरत्तिकथितोबुधैःकविभिः ४५ ॥ ॥ ॥

तपलायनमोहानां विभावनाद्रीतिर्यज्जने ४४ विचिकित्सेवेति निशेधेन विचिकित्साप्रतीकारेयतश्चिनियोगादुपचाराहासभाव
नार्थश्च शब्दः स्वमग्रेऽपि बीभत्स इतीति योजना ४५ " " " " " " " "

राम०
२

सतिरामलक्ष्मणाभ्यां साताडुकारुधिराङ्गः लोकि अथानंतरं वात्पादुःखितधरारुहीभूयवात्सयादुःस्थितप्रसौधरारुहश्च स
तथाः तथाभूतस्तथाभूतः संपद्यते तथाभूतानिष्टीवद्र्यास्थितमित्यन्वयः । अत्रतोडकारुधिरं जननिष्टीवनापस्मारं रं वि
भावाज्जुगुप्तामज्यते ४६ एकं केवलमेकमेव । अन्येनारयणप्रभृतयः ४७ सरलीकृतेति । नापिकानां वृद्धः समुदायः क

सारामलक्ष्मणाभ्यां रुधिराङ्गाताडुकारुधिराङ्गः स्थितमथानिष्टीवद्र्यावात्पादुःस्थितधरारुहीभूय ४६
विस्मयएवाश्रय्यं स्थायीभावोमतः सुधियाम् । अद्भुतमुप्ययोपकेवलमेकरसंबद्धं तस्य ४७ सरली
कृतकुङ्माङ्गं हृदये वनपिकावृद्धः प्रोवाचसाधुवाहं पश्यन्पिनिर्निमेषमातिष्ठत् ४८

हंसरलीकृतकुङ्माङ्गं हृदये वदन्नाम्यवहितो नरमेव निर्निमेषं पश्यन्नातिष्ठत्पिसाधुवाहं प्रोवाचित्यन्वयः अत्रतावत्किपासा
तस्यघोतेनायसमभिव्यादृत्यवचनादिस्त्रिचासमानकालिकतायामनुशिष्टः प्रातृप्रत्ययः । अत्ररुक्मकुङ्मासरलीकरासा
धुवाहजाद्रानां विभावनाद्विस्मयो व्यज्यते ४८ ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥

२०मी०

१०

एषदाहरणेषु तत्परमतिपाद्यान्यभिचारिभावान्स्पष्टप्रतिपत्तये दर्शयति। हर्षश्चि। सुखविकाशस्य हर्षानुभावत्वादिति भावः। नैवेवमस्य
भावध्वनित्वापत्तिरिति वाच्यम्। अत्रादिना हर्षादेरसंगतयेव व्यञ्जनात् तनुभावस्तंभस्येव प्राधान्येन वाच्यत्वादेव ममैपि बोध्यम्। अवहित्ये
ति। भूलेखस्यावहित्यानुभावत्वादिति भावः यद्यप्यवहित्याः कारणमिति निर्दिष्टं तस्मात्प्राप्तं यत्ततो चित्तात्तथापि सामान्येन पुनर्क
तयेव निर्देशो लिंगमभिधाय मिति स्मरणात् द्वापि संज्ञा छेदसोर्वद्वलमिति वाङ्मूलकादुक्त्वात्। दैव्येति। तनुमानिगम्येदेनानुभावत्वादि
ति भावः उग्रत्वमिति। परमुपगमशेषाग्रतानुभावत्वादिति भावः असूयेति। विवेकवैकल्यस्य मनुविभावकाः स्यान्नुभावत्वादिति भावः

हर्षोवहित्येदेन्ये उग्रत्वं चाप्यस्य विवेगमतिरपि मोहोः पस्मारे जाड्ये मेषु संचारी ४८ ॥ ॥

वत्सदिति भावः वेगश्चि। अवेगश्चि। स्वरभंगस्यावेगानुभावत्वादिति भावः मतिरिति। अनर्तनस्य मत्तनुभावत्वादिति भावः मोह
श्चि। अनवधानस्य मोहानुभावत्वादिति भावः। अपस्मारश्चि। करप्रभंगस्यापस्मारानुभावत्वादिति भावः। जाड्यमिति। निर्ममेष्ये
क्षणास्पृजाद्यानुभावत्वादिति भावः। अत्र हर्षोपि बोध्यत्वमपि वासूपापि चावेगोपि च मतिरपि च मोहोपि चापस्मारोपि च जाड्यमेव
दाहरणेषु संचारीयभिचारिभावः स्यात्। अपि चावहित्येदेन्येयभिचारिणी स्यातामित्यन्वयः ४८ ॥ ४९ ॥ ४९ ॥

राम०

१०

अस्या अलंमतेः वयंतुत्ताक्षमथरिच्छिन्नः स्वात्मविश्रामसंभवः। आनंस्सर्वसंवादी शमः स्यायीति मन्महे। तदुक्तं। मन्त्रकामसुखं लोके स
च दिव्यं महत्तुल्यं। तत्ताक्षयसुखं स्येतेनाहेतः। चोदशी कलामिति निर्वेदस्पतथा ज्ये तु शोते रात्ममात्रविश्रामप्रभवानंदममत्ता तुभवः सर्व
संवादसमाप्तो वाधितः स्यादित्त्वधेयः सोयं निर्वेदपरिपोषात्मा शान्तः काये तु सर्वजनसिद्धरतिः। एतेन माद्ये शान्तरसंविषदं ते वदवदति सु
चितं। तदुक्तं। शान्तस्पशमसाध्यत्वा न्ने च तदसंभवान्। अष्टावे वरसानाद्ये रतिके चिदच च दन। तद्व्याख्यतः किं चिन्नरसं स दते नररुति ५०
नित्येति। नित्या नित्यविवेकस्तीर्थे वा ससद्विविधो विभावः प्रोक्तः नासाग्रहहिर्द्वा च यथाक्रमपनुभावसंचारि रोगो मतो भवत रतियोजना ५१
विषये अलंमतिर्या निर्वरः स्यायि भावो सौ। शान्तः प्रपुष्टता स्याः सोयं काये तु सर्वजनसिद्धः ५० नित्या नित्यविवेकस्तीर्थे ना
साग्रहहिर्द्वा चोत्तमविभावः प्रोक्तेन भावसंचारि रोगो मतो भवतः ५१ भागीरथी प्रयोभिः पितृनयमिह प्रतर्प्य संमीतान्।
नासाग्रहहिर्द्वा चोत्तमविभावः प्रोक्तेन भावसंचारि रोगो मतो भवतः ५१

भागीरथी निश्चयं संमीतान् रतान् पितृनयमिह प्रतर्प्य भागीरथी प्रयोभिः प्रतर्प्य पिशाचवालप्रमत्तानां धृतलीला येन तादृशः सन्नासाग्रहहिर्द्वा
स्मान्ने हतस्या विस्मयः। यद्यप्यत्रालं वनविभावो न स्फुरः सर्वेषां तथापि नित्यमाचरतः सोचं कुर्वतः पितृनयं तां मितादिशास्त्रवास
नावा सितानः करणानां परिस्फुरस्वेति मन्त्रयम्। अत्र नित्या नित्यविवेकभागीरथी नासाग्रहहिर्द्वा तां विभावना निर्वेदो व्यज्यते ५२

र. मी०

११

असंलक्ष्यकनयंप्रसंगादाह। अथेतित्वर्थाय प्रदेन स्यादियमिचारीगोरेकस्वपतो अतो योयनिवेदो विपत्तिभरश्रुगोश्रुप
सेभवतिसव्यमिचारीविज्ञेयः। पारच्चरेतिसपथिकः पारच्चरप्रपातेचोरेः। सहमिलनेजातेसतिवितायाश्रगाजलाजलिमिवारात्।
अत्रचोप्रपातेनविभावेनाश्रुगानुभावेनचविनविषयेनिर्ममोभूदितिप्रोधान्येनचक्षते ५३ विविधेति। पाविविधकलाभ्या

अथसव्यमिचारीयोविपत्तिभरश्रुगोभवति। पारच्चरप्रपातेवितायाश्रगाजलाजलिमिवारात् ५३
विविधकलाभ्यासाद्याग्लानिः कार्ष्णीयसाभवति। आलिख्येमेकूपान्सपर्वलेखेस्थितस्तत्तमीम् ५४

साज्जाताकार्ष्णीयकार्ष्णमुत्तारपितुंचभवतिसाग्लानिरित्यर्थः। आलिख्येति। सकश्चित्कार्ष्णीयमेकूपानालिख्यपर्वलेखेविद्ये
तस्मैस्थितस्त्यर्थः। अत्रोमेकूपलेखेनविभावेनतस्मैभावेनानुभावेनचग्लानिर्व्यज्यते ५४ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

११

शंकेतिसदुर्नयश्चायं कौर्षेयं तस्माज्जातावदुशः कं पायकं पमुत्तारपितुं जायेत यासां शंकेतसन्वयः ३ उक्तं हेतिसंजातविलेनं बोधेतावाल
 आयं गुडमुक्तं वृक्षं वीक्ष्य कंयते तस्य ४ अत्राध्ययनकालविलेनं नार्थान् कौटिल्येन च विभावेन कंयेनानुभावेन कंयेनानुभावेन च शंका
 यज्यते ५५ दौर्जयेनेति यादौर्जयेन जातारोघोद्दोषाय समता भवति सा स्यात् अवलेति अवलामारणादक्षोगोपीजाः ४ कृत्स्नः ४ समासदो
 भवतां पूजो भवतीति राजसूयावसरे प्रथमं श्रीकृष्णपूजामनुमत्तानं भीष्मयितामहं प्रति शिशुपालोक्तिः ४ अत्र गम्येदौर्जयेन विभावेन रो
 घाद्दोषेणानुभावेन चासूया यज्यते ५६ मधितियो मधुयानादिप्रभवो हसितुं गतुं प्रेरितुं मित्यंतर्भाविनः पथं तथा च हासगाने रो
 शंका स्वदुर्नयाम् कौर्षेयं कंयाय जायेत वदुशः ३ उक्तं वृक्षं वीक्ष्य कंयते विलेनं वितावालः ५५ दौर्जयेनासूया
 रोघोद्दोषाय समता भवति अवलामारणादक्षोगोपीजाः ४ समासदो पूज्यः ४ ५६ मधुयानादिप्रभवो हसितुं गतुं प्रेरितुं
 चमरः ४ जहसुर्जगुः प्रनुनुडुर्निपीय मधुहृत्सयस्त्रिगुणाः ५७ रूपाश्रमो धृगत्याश्रान्ते श्चासाय जायेत वदुशः सक्तामते
 नानिकारपितुं च भवति समदः ४ जहसुरिनिनिगुणाः सत्तरजलः ५८ गनमनं सुग्रीवो ध्याश्रमं स्वपिति धावत् ५८ ॥ ॥ ॥
 मागुरा प्रधाना हृत्सयो मधुनिपीय जहसुर्जगुः प्रनुनुडुरित्यर्थः ४ अत्र मधुयानेन विभावेन हासगाने रोदनैः रनुभावेर्महो यज्यते ५९
 रतेति रसाध्यावाजातो योऽस्तान्येवदुशः ४ सासाय च जायेत सश्रमः ४ सक्तेति धावनं जिघोसता वलिना नुतः सन्त्यलापमानः ४
 सुग्रीवो मते गस्याश्रमेश्चमरं हर्षेन मनस्यैकैकाध्याश्रममाश्रमे स्वपिति निद्राति महर्षिः शायान्नत्र वलिप्रवेशां भवादित्याशयः ४

अत्र विनविभावेन सायेनानुभावेन च अस्माच्चरते ५८

आलसमितिप्रकारभाज्जानंयज्जंभयेसम्मतेभवतिनदालप्रगुर्वितिगुन्योगभरतेनाक्रांताकाचित्कामिनीहृदीनिर्निमित्तं सत
 तपुनः पुनर्जंभतेअत्रगर्भेणविभावेनजंभयानुभावेनचालस्यव्यपते ५८ दैव्यमितिदौर्गत्यादेर्जंभयत्सुसामोजोहोमेभवेत्येवंगायो
 निलोकेर्गंधितनयस्यविश्वामित्रस्यसंहितायामित्यधिकारान्नतुगागमः छंदाछलनभ्यक्तोजाहीनेतेजस्कोहरिश्चंद्रोनेक्षितोहरिश्च
 द्रुतेततर्किंनरस्येऽत्रछलनेनविभावेनोहाह्यानुभावेनवेदेत्यव्यपते ६० चिंतेतिहिजानेधिगमादिष्टाप्रोप्रेजांतायात्मादेर
 पिकिंपुनरन्यस्यानवभासायास्फुट्यैभवतिसाचिंतादुष्यंतश्निदुष्यतेभनेरिनिर्यातेतृतीयेहनित्वानेतुंकंचनविसर्जमिष्येतिप्रति
 आलस्यंमगर्भाज्जंभायेसम्मतेभवति गुन्योगभरक्रांताहृदीसाजंभतेसततं ५८ दैव्यदौर्गत्यादेर्जोहोमेभवेत्युसा गा
 धितनयस्यछंदात्पत्रौजानेक्षितोहरिश्चंद्रः ६० चिंताहिजानेधिगमादात्मादेरप्यनवभासाय दुष्यतेनिर्यातेनवेदुर्वास
 समतिथिवाला ६१ भीतेमोहः प्रभवतिदूरानसंभृतयेत्येवमृच्छंद्दृष्टाभीतोविद्युर्गमानोयतन्मुधाकंसः ६२ ॥ ॥ ॥
 जायस्वरजधानीप्रस्थितेसतिवालाविरहिणीशकुंतलतिथिमयमहंमोऽतिसकृददंतंमहागतंदुर्वाससनवेदनजानतिस्तेस्येव
 अन्नदुष्यंतंप्राप्यविभावेनदुर्वाससनवभासनानुभावेनचिंताव्यपते ६१ भीतेरितियोभीतेजोहोमोदूरानसंभृतयेप्रभवतिममो
 हाहिनिष्ठितः कृष्णमिति कृष्णदृष्टाभीतः कंसोमुधानिर्मिन्नमेवविद्युर्गमानः सन्नयतदित्यत्ययः अत्रधर्मयेनविभावेनदूरान
 नेनानुभावेनचमोहोव्यपते ६२ ॥

चिन्तायार्तिचाचिन्तायाजानाभ्रवोर्हृत्सीसकायनर्तनायभवत्तेषास्मृतिरिष्टा। दशममिति दशमंगवेष्टयंतोनरीतीत्वापरपारंगतादशमनु
प्याः सर्वाभ्यराशंशतश्चात्मानमंगरायंतोनैवैवोपलभमानाश्चस्मास्वेकोमग्नरतिमत्वाव्याकुलीभवंतोगराकंश्रुत्वायोगराकः सर
शमरत्याप्रवाकंश्रुत्वातरवधारणतश्चावशंपभावगमयतिभ्रुकुदीरनर्तयन्नित्यर्थः। अत्रदशमंगवेष्टारोनाविभावेनभ्रुकुरिनर्तने
नर्तनेनानुभावेनचसोहमितिस्मृतिर्व्यज्यते यद्यपिप्रोक्तः शकुंतलावरापंपश्येतिभरनोभंकः अपवायेशकुंतंतंरुरोदाजीवदुर्मेनारत्यत्रैवशकु
तलेत्यानुपूर्वामंत्रिणसंज्ञातैकसंबधिविज्ञानेनविभावेनरोदनेनानुभावेनचशकुंतलायामातुः स्मृतिरुदाहृतमुच्यतेनयापिप्रत्यभिदत्ताल

चिन्तायाः स्मृतिरिष्टा भवेत् हस्ती सकोपेष्वाह्वय मंगवेष्यं तीगणकं प्रकृतान्न नर्तयन्भूकुटीः ६३ इष्टप्राप्त्या च धृतिः स
वैषामग्रतोच्छ्रित्य तां द्वारकां निवपुं गृह्णा स्वस्थो बभूव समुद्राम् ६४ व्रीजो नीचितपादे भूरेखाये भ्रमं भवति । दृष्ट्या
मीलितदृष्टिर्विलिखन्ती क्षमा मसौ तस्यै ६५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दशांस्मृतिमंत्रां भूजां घातयितुमुक्तो दाहशायपरिष्कारमवधेयं ६३ इत्येति। येष्टप्राप्ता जाता सर्वेषां सुज्ञानां प्रयतोऽपि न च भवति सा
 धृतिः। तामिति तामपरिहितसंयतिशालिनीं दारकामिव पुंरीखीयां दृष्ट्वा चलोच्य समुदासात् स्थवर्धयत्यर्थः। अत्रेष्टसंयत्यविभावेन स्वा
 स्थ्यनानुभावेन च धृतिर्ज्योते ६४ प्रीतिः। योनौ चित्पादे जाता भूयस्यार्थं भूरेत्याये भवति सा ब्रीडा। दृष्ट्वेति। अतो दृष्ट्या मरीचया सह
 लितदृष्टिः सती क्षमां चिलिखंती तस्या विज्यर्थः। अत्र दृष्टिमेतन्नेन विभावेन भवेन्निरखनेनानुभावेन च ब्रीडा यज्यते ६५ ॥ ॥

लावरापमृतिरिति यो लावरापमृ ४ सविलासं यथा स्यात्तथा स्वांगवीक्ष्ये भवति सगर्व ४ ज्ञं सेति भामासत्यभाषोत्तं स्यादिति ज्ञाता वतं सीक
 नयारिज्ञातकुसुमासतीप्रतंगमंगमंगप्रतिचीक्ष्यवीक्ष्यपुन ४ पुनरवलोकयत्तद्वत्पथ ७ अत्रयारिज्ञाताताभरणेन विभावेन पुनः पुनर
 वलीकनेनानुभावेन च गवो अज्यते ७० प्रारब्धेति प्रारब्धकार्यं स्पष्टिग्रात्प्रतिहृत्ताज्ञातोप ४ महाययोगायमवमसौ विषाद ४ नि
 मयेति अत्रिलादेवीदेत्याश्चारां वनिर्मयक्ष्वेशर्तो ४ संतर्कं नीलकंठमार्गं यत्तन्नेमपं नि अत्र प्रारब्धकार्यं यत्तपरिपंथिश्चैरेन विभा
 वेनेशमार्गेनानुभावेन च विषादो अज्यते ७१ औत्सुक्यमिति यत्प्रियबुद्ध्यावाप्याज्ञातगत्रगोरवायशरीरवमवभतहस्तपादरिस्थ
 लावरापमृ ४ सगर्व ४ सविलासं स्वांगवीक्ष्ये उज्जस्यारिज्ञाताप्रतंगं वीक्ष्यवीक्ष्यभामास्ते ७२ प्रारब्धकार्यं विद्यात्सहाययोगा
 ययो विषादो ॥ निर्मयार्णवमस्विला ४ क्षेप्तार्णमार्गं यत्तौ ७३ औत्सुक्यं प्रियबुद्ध्याज्ञातयद्वात्रगोरवायेतज्ज्ज्ञातस्वनामि ४
 पाकं करणापाठवमवधनरमयं नी ७४ उज्जित्वेदियमममनसो निशत्वा योग ४ आताइह ४ कथाभिर्देहो ममया प्रिय ४ स्व
 करणापाठवायमवत्येतदौत्सुक्यं अतएव निहमयं नमि पाकमग्निविनैवयाकमृतुपरां रजशिविरे संपन्नं अतएव करणापाठवमधनवि
 नायाचितवद्विपाकसंपादनसामर्थ्यं सनलव्यतिरेकेणा अतत्वारिनिमाव ४ अत्रानशियाककर्त्रा नलेन विभावेन करणापाठवेनानु
 भावेन च औत्सुक्ये अज्यते ७५ उज्जित्वेति अन्यत्वात्प्रातिरिक्तमिदियमुज्जित्वा ह्येति निरुपसर्गको यं धातुहृत्वा चकारेति वतिस्थितस्येति
 शेषेन नृत्ताप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वात्पपत्तिर्मनसत्त्ववासहयोगा निदाओतेदिति मयारह ४ कथाभिर्देहो ममया प्रिय ४ स्व
 रपादविवाक्षितवाच्यं सुरततामर्थे राप्रपत्तं आताइह मात्समनो भिलषित ४ प्रिय ४ स्वप्रेदृष्टोदृष्टमर्थ ४ अत्र अमेता विभावेन स्वमे

७
 नानुभावेन च विषादो अज्यते

२०मी०

98

संज्ञितोपावित्राज्जातप्रकंपकेनाभ्यां प्रकंपयचकेनायचनाभ्यामभिमतः सोपस्मारत्पर्यः स्पृष्टेतिवृत्तलायाधनुः स्पृष्टायां
तंसंभेदेनान्यतरवैयर्थ्यमवधारणार्थोवाचशब्दः अवधित्वरूपवत्त्वं कथौवधिमत्वरूपोत्तरत्वमग्रशब्दार्थस्यैवानुत्तमिति
कजवः सेवेरिषिगठस्यापत्तंपुमान्मेनेवमतीत्यर्थः प्रवृत्तगम्यामेधवत्संवद्धधनुः प्रशताभ्यां पावित्रेणाविभावेन केन वसनेनानुभावे
नद्यापस्मारेत्यर्थः ७४ त्वमपीति अग्निनेरियांतरपरित्यागः सचित्तः विहायचेतोयरापुरीततितत्प्रत्यनाज्जोप्रविशतितरासुसंभुमे
हीनिकुंभकर्णे सुमेसति श्वासे भूमितुहोपि प्राकंपतहीत्यर्थः अत्र भूतहंतुं नेजविभावेन प्रमाणाविकथ्यासेनानुभावेन च संवत्स
सोपस्मारेभिमतोपावित्राद्यः प्रकंपकेनाभ्यां स्पृष्टावृत्तलायाधनुर्यथेनेसवमतिवैरिः ७४ त्वमपि विहायचेतः
पुरीततिविनिशितेनरासुसंभुमेऽसिंहिकुंभकर्णे श्वासेः प्राकंपतापि भूमितुहः ७५ वात्सेदियोन्मुद्रायान्भायेस्याद्विवो
सोपटहध्वनिदहननिदः मज्जंभतेकुंभकर्णे ७६ अपमाननादमर्थोमूर्धः कपायसंभवति करेणधरथीसुक्तेभीष्य
मते। तत्रचवाक्यार्थसमावधारणत्वमयत्तादिशब्देन व्यापारवैशेहेतुभूतमनोवृत्तिचेकल्पप्रतिपादनद्वारात्तद्व्यतोयोगरूपनिद
यासहासं कार्यसच्यतइतिसंस्मरणावधानं ७५ वात्सेदियोन्मुद्रेति कुत्रापिसयुक्तपरोवर्णो लघुर्भवतीति सूत्राद्रेः कारेहवरा
वभिमतः प्रासनातिहृदमज्जनमाशुप्रास्थितं निसनग्रहणायेनिवत्तत्रतगवद्दृष्टमत्रनइति पठनापमिति दुष्येदइति नारदगीय
वात्सेदियाणामुन्मुद्रायस्याश्रितः करणहनेस्तादृशीयाजभायेस्यादसोविधोऽपठेदितिसंभकर्णेः घपठहध्वनिदहननिदः सन
ज्जंभतेअत्रनिदानाशेऽविभावेन जभयानुभावेन च विवोधाव्यजते ७६ अघमाननादिनिअपमाननज्जातेयोमेधः कपायसंभवति
सामर्थ्यः कर्ण इति भीष्मकर्णे धरथीसुक्ते सत्यसो करेण धृतिजितः कं पमानशीर्षः सन्भीष्ममपश्यदित्यर्थः अत्राधरथीसु

१४ राम०
हृदयिभावेन किं१४ कंवेनानुभावेन चार्थोऽयमस्ते
सिंहादिगच्छाप्रदेशा ११

लज्जाधैरितिलज्जाधैर्ज्ञातायास्वाकारस्यास्वीयांतरभावमिच्छंजकस्यसात्तिकभावाद्यात्मनोनुभावस्यान्याकृतयेकाराणांजरसंभक्तत्वावगतेये
जायेनेसाचरित्याहमितिगुनुजनः अश्वादिस्तन्मध्ये उपविष्टाकाचित्कसंदृष्टाकमुखीरस्यनुभावाश्चप्रमुखीभूत्वाश्रतोभक्तपनुभाव
त्वभिद्यजनापेभ्योधिकंतंकृष्णेननामप्रगताभरित्यर्थः अत्रगुजनलज्जायाविभावेनशिरोगमनाभ्यासस्वरूपेराभूयः प्रणियतेनानुभा
वेनचाकारस्याश्रुतांगोयनगुप्रनुकूलान्तः कणादभिः प्रणितियुद्धाभिधेयस्वरूपावरित्याव्यजते ७० अपराधोरितिअपराधाज्ञातंपदसा
पराधिनस्ताडनायमतमेतदुपलब्धंअपहृतेनियशोरयायकृतोरधिसंवंधीघरोयेनतादृशस्तनयः कृष्णोमुखरिताः शङ्खायिताः किंकिरापः कृ
लज्जाधैरवदित्यास्वाकारस्यान्यथाकृतये। कृष्णसंदृष्टाकमुखीगुनुजनमध्येननामभूयस्तं ७० अपराधादुग्रतमेतमेतनाडनाया
स्याअपहृतरधिघरतनयोमुखरितकिंकिरिणियशोरयातादि ७१ शास्त्राज्ञायेनमतिः स्वस्मिन्नुद्रुसंमतत्वभ्रमेसौ गीतांसका
लाप्रत्ताधनेजयोसौवद्रुखमनुमनुते २० धातुप्रकोपजमोऽपि कं पायसंभवति कफवातपित्तकोपाटलवधैत्रवेपथुः पुनः
दधैरिकमिस्वलासंवंधिनोयस्मिन्कर्मणि यथाभवतितथाऽवदित्ताडितइत्यर्थः अत्रविधरापहरणेनविभावेनताडनेनानुभविनचाग्रतंअज
ते ७१ शास्त्रादिजियाशास्त्रादस्यमानाज्ञातास्वस्मिन्नुद्रुसंमतत्वस्यसवेजनश्लाघनीयत्वस्यभ्रमेस्थिसायमिमानायेनियावतजाये
तासौमतिः गीतामितिअसौकुशाग्रबुद्धिर्धनंजयोर्जुनः सकलांगीताप्रत्तासमात्मानंवद्रुधन्यमित्यनुमनुतेअत्रगीताभ्यासेनविभावेन
वद्रुमतत्वमिमानेनानुभावेनचमतिर्व्यज्यते २० धातितियोधातुप्रकोपजनः कं पायसंभवतिसव्याधिः कंफलित्यविरः कफवातपित्तको
पात्पुनरवधारणोवत्तवत्तरेवपथुरधिककंथोभरित्यर्थः अत्रधातुप्रकोपेनविभावेनकेवेनानुभावेनचव्याधिव्यज्यते २१ ॥ ॥

अत्र किमिदं किंयमिति प्रियवयस्य विप्रतिपत्त्या विभूतेन निनुक्तसंदेहेन विभावेन शिरः कं पेना नुभावेन चेदं पद्मे वा मया
तद्विना भूतसौ रभानुपपत्तेरित्याकारस्तस्मादिदं नथेति निर्णयहेतुर्विन्तर्का व्यज्जनेन नैव मिर्यपि प्रीतिप्रधानव्यंग्ये निनुक्तवि
तर्कस्यागतया गुणीभूतव्यंग्यत्वापत्तिरिति चेन्मेवं काव्यप्रतिपाद्यार्थगुणीभावे सत्येव गुणीभूतव्यंग्यवहागतस्य यद्यिनीति
व्यंग्यस्य तात्पर्याभावान्न काव्यप्रतिपाद्यार्थत्वमिति तद्युदासः वाच्यार्थापेक्षया प्राधान्येव व्यंग्यनिव्यये हेतुत्वाच्चेत्यस्य
अविस्तरः सतेहवाभिप्रेत्यवागर्थो विवेकादौ निरतिशयोपेक्षाभिर्व्यंजनाद्यंगारसध्वनिरिति चित्रमीमांसाकृतः अन्यथा
वागर्थोभयाकांक्षिकविगतयावन्तोपरमेष्ठरविषयकरतिभावं प्रतिकव्यमिलयितवागर्थो धिष्टानभूततदुभयपरस्पर
प्रकारकार्थीभावद्वारा निजकामनापरिपूर्णा समर्थत्वावधारणो नांगत्वापत्त्या गुणीभूतव्यंग्यत्वापत्तेः ८५ ॥ ॥

१. टीका
२६

दशावस्थासु भिलाषगुणकीर्तनप्रलापनामाधिव्यमाशंक्यपरे हरति अभिलाष इति पुगेन २६ नैकायामिति श्रौत्सुके भिलाषस्य स
तागुणकीर्तनस्यात्मादेप्रलापस्यापेक्षातजन्नामकेष्वेवातर्भावस्यादिवद्वितीया कृतमित्यर्थः २७ लीलेति याकुतहलेन जाता प्रियस्य

अभिलाषः सत्यं श्रितानिधनं गुणकीर्तनं व्याधिः प्रलाप उन्मादो जज्ञो द्वे गश्पमी २६ दशा
वस्थाविभेदास्तु निनुक्त्यभिचारिषु अतर्भवतिसाहित्येनैकाकार्या कथिता वदुः २७ लीलाकुतहलेन
प्रियस्य हासापजायते स्त्रीणां प्रियभूषणाद्यनुकृतिः स्वरूपमस्या बुधैरुक्तं २८ ॥ ॥

पहासापजायते स्त्रीणां शृंगारविष्टासालीलेत्यर्थः विभावानुभावो प्रदर्श्य लालायाः स्वरूपमाह प्रियेति २८ ॥ ॥

राम०
१६

एकवाक्पतयाविभावानुभावोप्रदर्शयन्नेवविनासंलक्षयतिगमनेनियः स्त्रीरागप्रियदृष्ट्याजातोवेदग्यसूचनायभवेत्सोगमन
भूप्रभूतीनांविशेषोर्माथ्यर्कोरित्पारिविलासश्चइत्यन्वयः ८२ विहितिलक्षयतिकतियेनियः स्त्रीरागसौंदर्यादेर्जातः कति
ययभूषान्प्राप्तगर्वप्रकाशनार्थंभवत्सौविहितिरित्यन्वयः ८० विभ्रमंलक्षयतिवागितियः पुरंधीरांगोक्तद्याज्जातोवा

गमनधूप्रभूतीनांविशेषश्चेविनासौवेदग्यसूचनायप्रियदृष्ट्याभवेत्स्त्रीराग ८२ कतिप
यभूषान्प्राप्तगर्वप्रकाशनार्थंसौंदर्यादेर्सौभवति ८० वागंगभूषणा
नास्थानविपर्ययासंवविभ्रमकः उपहसितुमेषश्चेरागोक्तद्यात्पुरंधीराग ८१

गंगभूषणानांवाचामंगभूषणानांचस्थानविपर्ययोन्पदीयनामग्रहणप्रसंगेन्पदीयनामग्रहणानासाभूषणास्पकरा
विन्यासेउपहसित्वमिष्टंविभ्रमकः ॥ ८१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२.२।मं.

१०

किल किंचितं लक्षयति हर्षेति यस्तनवयो वनोद्भवेन जातो हर्षप्रमा मिनाय क्रोधस्मितगर्वभीतीनां गुणैर्मोहार्थमवतिष्ठति
ल किंचितं कंकिल ६२ सोऽहपितं लक्षयति लपितेति यालपितानि दृष्टकाले संलापविषयकद्वेषकालावधिना प्रियस्पर्शेन
समीहासकतितं प्रभवति तदिदं ज्ञाजन्ममोहापितं हीमर्थः ६३ कुदपितं लक्षयति सौख्येति स्त्रीरागौ कथाज्ञाता
हर्षप्रमा मिताय क्रोधस्मितगर्वभीतिगुणैर्मोहार्थमवतिष्ठति ल किंचितं कंकिल ६२
लपितानि दृष्टकाले प्रियस्पर्शेन समीहासासंकेति तु हिल ज्ञाजन्ममोहापितं तदिदं ६३ सौख्येषु दुःख
चेष्टागदितं विज्ञेय कुदमितं रागौ कथाज्ञाता मुधवकायस्संभ्रजये ६४ ॥ ॥ ॥

यासौ रमेयुः सुखसाधनवस्तुषुः स्वचेष्टाफलीभूतदुःखगमकचेष्टाहेतुश्रेयायाः फलत्वेन पृथग्निर्देशान्मुधेवमिथ्यैव का
यस्संभ्रजये आकुचनाय च भवति विज्ञेयस्तत्कुदमितं गदितं ६४ ॥ श्रीरुद्राय नमः ॥ ॥

राम०
१०

विद्यो कलक्षयति गर्वादिनिपुं धीरां यो गर्वाज्जातो कानादरे वास्य क्रिया हेतु रंतरेऽसौ विद्यो कः अवहित्या याजन करुष प्रियायरा
धाउदेतीत्यर्थः ६५ ललितं लक्षयति भूषेति चेत् ४ प्रसादजं यत्पुं धीरां भूषा प्रसाधनादि पुष्पमालां गणगादिभिरुज्ज्वलीकरणं
प्रियंवशी कर्तुमुदेति तदुक्तं खरूपमिदं निनुक्तविभावानुभावकं तु ललितं गदितमित्यर्थः ६६ विहृतं लक्षयति विहृतमिति यद्वाजो

गर्वादनादरे स्यो विद्यो को सौ पुं धीरां ॥ अवहित्या याजन करुष प्रियायराधाउदेत्येष ६५ भूषा प्रसाधनादितुल
लितं गदितं पुं धीरां च त ४ प्रसादजं यत्पुं धीरां भूषा प्रसाधनादि पुष्पमालां गणगादिभिरुज्ज्वलीकरणं
पुं धीरां व्याजार्पितं जायाजानंतं चान्यथा कृतये ६७ ॥ ॥ ॥ ॥

लज्जाया अपि जातपुं धीरां मभिलषितं स्पर्शकीयं स्पर्शकीयं स्पर्शविद्यादर्नतं नु कलप्रयत्नरूपमन्यथा कृतये विद्यद्वनरूप
फलसाधनाय च भवजितं द्विजे विहृतमुक्तमित्यर्थः एषे वरीतिरन्यत्राप्यांतरे च नु सतेत्या ६७ ॥ ॥ ॥

२.२.४
१८

प्रंगारव्यभिचारिभावानाह शंकेति द्वाभ्यां द्वेधा व्याधिरयस्मात्तद्व्यतिरिक्तञ्च ६८ द्विविधसंयोगविप्रयोगात्मनि ६९ हास्यव्य

शंकास्याग्लानिर्वाधिर्द्वेधास्मृतिर्मतिश्चिन्ता श्रोतुं च पापं व्रीडाहर्षः सद्योन्मादः ६८ जडतामदोष
तिरवहित्यासुषुप्तिश्च द्विविधेऽपि च प्रंगारे व्यभिचारिण एत एवोक्ताः ६९ हास्यप्रमथयलताग्लानिः शंका
वहित्या च स्वप्नः प्रबोध एवेति द्वाभ्यां पि चालम् १०० कतुरोचिन्ताग्लानिर्निर्वहो जाग्रदुन्मादः देह्यवि
षादमोहाद्यालस्य च द्विधा व्याधिः १०१ रौद्रे स्योऽग्रतस्तस्यावेगावमर्षचापल्ये गर्वो मदप्रभृतयो भावा उक्ता
विशेषज्ञैः १०२ ॥

भिचारिभावानाह हास्य इति १०० कतुराव्यभिचारिभावानाह कतुरा इति द्विधा व्याधिरिष्टवत् १०१ रौद्रे व्यभिचारिभावानाह रौद्रे इति
१०२ ॥

राम०
१८

वीर्यमिचारिभावानाहवीर्यं १०३ मयानकव्यमिचारिभावानाहमान्यरतिद्वचलिंगवचनविपरिरामेनसर्वत्रसवध्येतअपस्मा
 रति। एकविशेषोपादानेनायविशेषनिषेधद्वारासामान्यतोव्याभेदमिचारिगोमननिष्यनिरितिसूचितमेवमपि १०४ वीभत्सक
 मिचारिभावानाहवीभत्सरसरतिद्वृश्यत्रलिंगविपरिरामोवोध्यः १०५ अद्रुतव्यमिचारिभावानाहहर्षावेगविमर्देनमान्यरतिद्वच
 लिंगवचनविपरिरामेनसर्वत्रान्वेति शान्त्यमिचारिभावानाहस्मृतीसर्देन १०६ पारिसंख्यासहमानाहविनश्चिन्नवस्थितरतिव्य
 वीर्यमेवमर्मासतिधृतिगर्वास्तथाग्रतंहर्षासूयाथमहाविनर्काः १०७ मान्योभयानकेस्मिन्नेन्यमोहाप्य
 पस्मारः १०८ मतिरेवेगत्रमलेतेशंकाशोपिशास्त्रे १०९ वीभत्सरसमतिरपिविषादरहेष्टाप्ययस्मारः ११० मोहावेगोन्माराः
 कथिताः सर्वैर्न्याभिज्ञैः १११ हर्षावेगोनाद्र्धैर्न्याभिज्ञैः ११२ स्मृतिमतिरहोन्माराः ११३ शान्तिरेवेभावः ११४
 विनश्चिन्नवस्थितेसोभावः संकीर्णरेवदृष्टः ११५ तस्मिन्प्रायेवादेवदंतिनतत्त्वदृष्टयः प्राचः ११६ सप्तोद्देधाप्रोक्तधर्ममोमुत्थो
 नियतकालमुद्रितसत्तरजस्तमः ११७ प्रकृतिकेसकीर्णरेवेतिअन्यान्यव्यभिचार्यव्यन्यान्त्रकविभिनुत्प्रेक्षितोहृष्टरस्यः ११८ तत्रस्मात्तमं
 नियमविषयंप्रायोवादंप्रायिकीकृतस्तद्वृष्टयसोद्योतत्वंसंकरंयशंप्रतितादृशः प्राचोवदंतीत्यर्थः ११९ प्रकारान्तरेणसंविभजे
 तसइतिभग्नवरणविद्रास्यस्याप्यात्माआद्योमुख्यः १२० अक्रमरतिअसंलक्ष्यक्रमरत्यर्थः १२१ सविभावानुभावव्यभिचारिभावचवर्णयो
 १२२ प्रायुकर्तृत्वात्सन्नपिक्रमः १२३ तत्रयत्रशतछेदनक्रमश्चनसंलक्ष्यतरतिभावः १२४ अतएवसक्रमरत्यत्रापिसंलक्ष्यक्रमरतिव्याख्ये
 येअन्यथाभेदान्तरेसाधारणोपनविभागासंगते १२५

परमोक्तः १२६
 क्रमसंकीर्णसंक्रमोक्तोपि १२७

२. मा०

१६

तत्र तयोर्मध्ये उक्तो स्फुटप्रतीयमानैः आद्यपदेनानुभावव्यभिचारिणोर्ग्रहणं कथितरूपशायनपुनर्जने उन्नेयविभावः कश्च
कल्पविभावानुभावव्यभिचार्यन्यतमोऽप्येकास्याप्यसाधारणस्फुटप्रतिपत्तौ सदित्येवाक्षेपादितरयोः पिसुरमेव प्रतिपत्ति
रिति तु स्मर्तव्यं १०८ स्याप्यादीनां संलक्ष्यक्रममंगत्वेन कैश्चिद्वाह्यमिमांशं कपाहनरिति मानुश्च मिश्रेण वेत्तेवकारेण व्यव
ष्टिदायां पितृसौलभ्यार्थस्याहयस्मिन्नित्ययाहस्यामीलितदृष्टिं क्षिप्याधः श्रमां लिखन्त्यासीदित्यत्र नायकससखायप्रतीयमु
क्तिरित्यदिप्रकरणाद्वगतं तदाह स्येत्पत्रापि दृष्टे ४ स्पस्वरसतो नायकसंबन्धित्वावगमादिशेषाद्वाह्योपसंदातेन दृष्टे रक्षः से
पात्मकाकारेण कारणाफलकोपितुलजाहेतुकस्याकारणुमिरूपावहित्याभिव्यक्तिद्वारा माका रितवतोऽर्थो विकरणान्ता
तत्रासंलक्ष्यक्रमउक्तेर्जन्तसंयोगविभावोऽयं उन्नेयविभावोऽयं सनुसंलक्ष्यक्रमः । कथितं १०८ तत्स्थायुदाह
रामितिकिल गदितमानुश्चेतव यस्मिन्निवारवधंप्रकरणाप्रसिंश्रसंमतो भेदोऽसौ ११० ॥ ॥ ॥
यकविषयायां नापिकागतायारतोऽप्येव स्पतियदितुगुजवस्वरहेमेधिनं वयस्य प्रतीयमुक्तिरित्यवगतं तदा मिश्रेण प्रीतमत्रेय
यंच स्पतीति प्रतीतिप्रतीतिमां यर्पात्तोऽपि संलक्ष्यक्रमराव ३ छमेवानंदवर्धनार्चयो मिहितमित्यभित्येप्रत्याह सिंघेति असाविनिपते
श्वान्निदेशेन बोधे क्षान्तकलशं कविधननद्वारा सोऽध्यमानश्वनतया पिशोऽप्यलक्ष्यक्रमस्य विषयस्य भिनवगुप्तयादाचार्योक्त
मितिसंचितसंमतइतित्यावाभिनवगुप्तयादाचार्योक्तं स्याप्यादीनां संलक्ष्यक्रममंगत्वेन मानंदवर्धनाचार्याणां नाभिप्रेतमिति नमिह व्यभि
तत्त्वमित्यक्तं भवति रयंचार्थगीतिः ३ ह्योर्द्ध्वोरुहगरोऽसत्यायोगीति रितिलक्षणात् ११० ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

१६

भाव इति यथा दुष्पंते निर्याते न वेदुर्वास समतिथिं चालेत्पदौ दुष्पंते विषयक प्रीतिं चिना नुय पधमाना चिंता स्वोपयादिकां तां च न
कीति गुणीभूत रसता एवमिति यथा वल्लभ मे गोत्यादि प्रथम मूत्रो के इतर संगिकोपमैव मुख्यान्ते वं तथा भूत रसादेर पिना ४ त्वमेव न
रसत्वमिति चेन्न रसत्वे बाधकाभावात् न च वं तस्मिन् रसादि ध्वनिता पत्तिरिति वाच्यं प्राधान्यस्य प्रयोगोपाधित्वं गीकारात् न हि वे
दया एयरा सग्रथं ब्राह्मणाय तं ब्राह्मणपरी नमुच्यते इत्यन्यत्र विल्लरस्ते हेतु सर्वमभिप्रेत्यैवोक्तं तेनैतत्पक्षे वेनालमिति १११ हीषा

भावोक्तिर्यत्र मुख्यो रसो ज्ञेयो गोमत्तः सुधियात् एवं सुधीभिर्नृप्यते नैतत्पक्षे वेनालं १११ वीजावापादयोभ
वंतः सहजतुष संवदाः वितुषीकृताश्च विदुषा भुज्यंते पालयः सततं ११२ ॥ ॥ ॥ ॥

रामनिवार्यं वं सूचयतां जनेतान पसौ र्ये वेद्यां नरसं पर्व श्रृणुमानं रं चिदां सः स्रं दंतामिति प्रकृततात्पर्येण प्रकृते जीवलोक
रीतिः प्रशस्तं वीजावापादिति भूय इति पुनरर्थं सहजतुष संवदा भवंती जायमानाः शालनयो वितुषीकृता एव चोचधारो वि
दुषा सततं भुज्यंते इत्यर्थः १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१० मं०

२०

प्रकृतग्रंथस्य गुरुहृतया कथं विदुषामास्वाद्भ्यां कसुप्रतिपत्तिकतामभिधानेनैषां प्रवृत्तये विषयादीन्प्रदर्शयन् देवताप्रसादाय प्रार्थ
येत् ॥ रसरगेति हे वागिरसेति ॥ रसस्पर्शगोरजनं स्वीयरूपेण रूपवतः करणं तद्विशेषः स्थायीति यावत्सर्वपद्मरगो यस्य सा तया भा
वेति ॥ भावस्मृतिर्वैदादेः प्रज्ञा प्राधान्येन व्यक्तिसात्रावगतिः सैव शुद्धा यामुक्ताया आभाकतिर्वमनाख्यदोषासंस्पर्शो यस्य सा तया ॥ सा

रसरगपद्मरगं भावप्रज्ञाविशुद्धमुक्ताभां ॥ सालिकसुवर्गवर्गो नासामुक्तां गृह्णावाणीमां ११३ ॥

त्विकेति ॥ सालिकाः स्तंभादयः सुवर्गवर्गाः स्वर्गसदृशायस्यां सा तया तया च यथा सुवर्गो रवायत्रीकृतं यमपि स्वपरीक्षार्थमन्यमाकां
क्षते ॥ तथात्र सालिकभावोपि स्वयमुद्दिष्ट एव न सर्वोप्यदाहर्तिभावः नासामुक्तामिति ॥ अनेन सरस्वतीकंठभरणास्पृष्टाद्यावरेण
नेव निगूढस्वमस्यास्तपरिस्फुटते मित्कृतं भवति ॥ इमां रसमीमांसां गृह्णाणेत्यन्वयः ॥ ११३ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०

२०

न
श्रीः॥ अहो न चंद्रसे ले ताँ ने न ज्योत्स्नावती वा पिशुचिस्मितेन ॥ इयं हि योषासि तपक्षदोषा
तोषाय केषां न मही लहे स्यात् ॥ १॥

138
6 A

हृत्पा०
१० मां०
२९

ग्रंथकरणाप्रतिनिमित्तं शेषेण प्रतियादयेनैव कर्मसाक्षिण इत्यस्य संतोषं प्रार्थयन्तो गंगारामो नीतामिति रसमीमांसां विज्ञानानः पुरुषोत्तमो गोविंदः स देवदेवः सर्वज्ञो महादेवोऽपितुष्टोऽस्त्वित्यन्वयः अर्थांतरे स प्रकृत्यप्रतिभोगो विंदो गुरुपुत्रः सर्वज्ञः प्रतियादित्सकलविषयाभिज्ञो तच्च पुरुषोत्तमो त एव कर्तुं शक्नोति यद्वा कर्मसाक्षिण इत्यस्य संतोषं ते वासितः प्रतियादित्सकलविषयामिज्ञं स्वया

गंगारामो नीतां रसमीमांसां विज्ञानानः पुरुषोत्तमोऽस्तुष्टुः सर्वज्ञः सो
पि गोविंदः ११४ इति श्री जडूपनामकं गंगारामो नीतां रसमीमांसां संपूर्णाः

शास्त्रं गंगारामो नीतामिति तदिना रसमीमांसां विज्ञानानः पुरुषोत्तमस्तुष्टुः सर्वज्ञोऽप्यस्त्वित्यन्वयः शेषं पूर्ववदिति ११४ गंगा
रामो नीतां रसमीमांसां स्वनिर्मितेष्टीकापुस्तकालान् समनसो विदुषो मनसोऽस्तुतोऽष्टाय १ नौकायामनुतरं गिरया शृणुयामिमां समा
स्थाय नवरसपात्रीभूता विहरंतः केन रामकुरुतेति २ इति श्री जडूपनामकं गंगारामविरचिताष्टायाभिधारसमीमांसा साव्याख्या संपूर्णा
शुभमस्तुः ॥ ० ॥ ॥

राम०
२९